

Araştırma Makalesi | Research Article

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Makale Geliş | Received: 29.02.2024

Makale Kabul | Accepted: 13.05.2024

Atıf | Cite as: Uli Schmailoglu, "The Impact of the Black Death on the Golden Horde: Politics Economy, Society, Civilization", Çev. Umut Yolsever, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 9(1), Haziran 2024, s. 58-76.

DOI No: <https://doi.org/10.56252/turktarars.1445057>

KARA ÖLÜMÜN ALTIN ORDA ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: SİYASET, EKONOMİ, TOPLUM, MEDENİYET*

Umut YOLSEVER**

Öz

Araştırma hedefleri ve materyalleri: Bu çalışma, XIV. ve XV. yüzyıllarda Altın Orda topraklarında yaşanan Kara Ölümün (Yersinia pestis bakterilerinin neden olduğu hıyarcıklı veba salgını) siyasî, ekonomik, sosyal ve kültürel sonuçlarına genel bir bakış sunmaktadır. Orta Çağ Avrupa ve Orta Doğu için geliştirilen yapıyı dikkate almaktadır. Kara Ölümün XIV. yüzyılın ortalarında meydana çıkmasından önce Altın Orda'da Orta Çağ'a özgü bir nüfus artışı olup olmadığını değerlendirmektedir. Nüfus azalmasının seviyesini ve bunun siyasal istikrarsızlığa nasıl yol açtığını göz önüne koymaktadır. Hıyarcıklı veba salgınının Moğol orduları tarafından bir silah olarak nasıl kullanıldığına da dikkat çekmektedir. Belli mesleklerde ve el sanatlarındaki düşüş, gıda tedariki tehlikesi ve enflasyona yol açan işgücü maliyetinin artması gibi ekonomik sonuçları da incelemektedir. Ayrıca, nüfusun önemli bölümünün ani ölümünün yol açtığı sosyal krizi de ele almaktadır.

Araştırmanın sonuçları ve yeniliği: XIII. yüzyıldan XIV. yüzyılın ortalarına kadar kentleşmedeki yükselişi, nüfusun çöküşü ve XIV. yüzyılın ikinci yarısında başlayan kent merkezlerinde gerileme izlemiştir. Kara Ölüm, çoğu yerleşik merkezin gerilemesiyle nüfus üzerinde baskıya yol açarken, aynı zamanda bazı yerleşik bölgeler vebadan kaçabilmiş, hastalığa daha az duyarlı olan birçok göçebe nüfus da vebadan kurtulabilmiştir. Çalışma ayrıca, edebi dillerdeki gerilemeyi ve dindarlıktaki artışı da incelemektedir. Son olarak, XV. yüzyılın ortalarında başlayan nüfustaki iyileşmeyi de ele almaktadır.

Anahtar Sözcükler: Kara Ölüm, Nüfus, Siyasî İstikrarsızlık, Ekonomik Kriz, Sosyal Kriz, Edebi Diller, Dindarlık

Bu makale Altın Orda döneminde (XIII. ve XIV. yüzyıllar) Kara Ölümün bir sonucu olarak ortaya çıkan Orta Avrasya'da meydana gelen siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel dönüşümleri ele almaktadır. Kara Ölüm, Yersinia pestis bakterisinin neden olduğu üç büyük ölümcül salgın dalgasının ikincisiydi. İlk dalga, VI. yüzyılın ortasından VIII. yüzyılın ortasına kadar Justinian dönemindeki veba salgınıydı¹. Üçüncü dalga, XIX.

* Çalışmanın orijinali; "The Impact of the Black Death on the Golden Horde: Politics Economy, Society, Civilization", *золотоордынское обозрение*, T. 5, No. 2, 2017, s. 325-343, DOI: 10.22378/2313-6197.2017-5-2.325-343; Makalenin Türkçeye tercüme edilip yayımlanmasına izin veren Uli Schmailoglu'na ve *Zolotoordinskoe Obozrenie*'nin Baş Editör'ü İlnur Mirgaleev'e teşekkürlerimi sunarım.

** Dr. Eskişehir/Türkiye, umutyolsever44@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7035-4328.

¹ Schmailoglu U., "The Plague in the Time of Justinian and Central Eurasian History: An Agenda for Research", *Central Eurasia in the Middle Ages, Studies in Honour of Peter B. Golden*, Ed. Osman Karatay,

yüzyılın sonlarından başlayan modern veba oldu². Vebanın coğrafi çıkış noktasının Qinghai-Tibet Platosu olduğu düşünülmektedir. Kemirgenler ve pireler aracılığı ile yayılan ve hem kemirgenlerden hem de insanlardan beslenen veba, 1338-1339'da Isık Göl'e ulaşmıştır. Orta Doğu'daki Arap yazarlar, hastalığın Orta Asya'da başladığını ve orada 15 yıl boyunca şiddetle devam ettiğini bize bildirmektedirler. Rus kaynakları, Saray ve Astrahan da dâhil olmak üzere Altın Orda şehirlerini vurduğunu belirtmektedir. Hastalık daha sonra 1346'da Kırım'da ortaya çıkmıştır³. Hastalık oradan Konstantinopolis'e, oradan da Mısır'daki İskenderiye'ye ve İtalya'daki Sicilya'ya ulaşmıştır⁴. Veba hızlıca Orta Doğu'ya, Avrupa'ya ve daha da ötesine geniş bir alana yayılmıştır. Uzun yıllar boyunca dünyanın bu bölgelerini dalga dalga perişan etmiş ve Altın Orda topraklarındaki Kara Ölüm dalgaları XV. yüzyıla kadar sürmüştür. Bu çalışmada David Herlihy ve diğer akademisyenlerin Orta Çağ Avrupası ve Orta Doğu için ele aldığı bazı konuları temel dayanak noktası olarak alacağım⁵. Altın Orda ve haleflerinin topraklarındaki Kara Ölüm'ün siyasî, ekonomik, sosyal ve kültürel mirasına genel bir bakış sağlamak ve bazı düşünceler sunmak amacıyla Altın Orda hakkında hazırladığım kendi araştırmalarımı temel alacağım.

Erken Dönem Nüfus Artışı Kara Ölüm Dönemi Nüfus Azalmasının Sebebi Mi?

Batı Avrupa'da nüfusun, XIV. yüzyıl ortalarında Kara Ölümün gelmesinden önce yükseldiğine inanılmaktadır. Herlihy'e göre, 1300 senesine kadar Orta Çağ Avrupa'sındaki birçok topluluk kalabalık bir nüfusa ulaşmıştı: örneğin, Toskana bölgesindeki nüfus yaklaşık iki milyon kişiyi bulmuştu. Ayrıca araştırmacılar, bu dönemdeki yüksek tahıl fiyatlarının ve kıtlık olaylarının da nüfus artışının dolaylı kanıtları olduğuna inanmaktadırlar. Languedoc'ta 1302-1348 döneminde 27 yıl yeterli gıda arzı varken 20 yıl kıtlık yaşanmıştır. Kuzey Avrupa'da 1314-1317 dönemi, geleneksel olarak "Büyük Açlık" olarak bilinen bir kıtlık dönemiydi. Kara Ölümün gelişinden önce 1346-1347'de Floransa'da, kıtlık yaşanmış ve nüfusun yalnızca %20'si ekme edinebilmiş, geri kalanı kırsal kesimde yiyecek aramıştır. Nitekim Herlihy'nin

---

István Zimonyi, *Turcologica* 104, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2016, s. 293–311.

² Little L.K, "Plague Historians in Lab Coats", *Past and Present*, Vol. 213, Past and Present Society, Oxford 2011, s. 267–290.

³ Kaynak olarak hazırladığım çalışmaya bkz. Schamiloglu U., "Preliminary Remarks on the Role of Disease in the History of the Golden Horde", *Central Asian Survey*, Vol. 12/4, Oxford Microform Publ., Oxford 1993, s. 447–457; Schamiloglu U., "The Black Death in the Golden Horde and the Later Golden Horde and its Consequences", *Natsional'naya İstoriya Tatar: Teoretiko-Metodologicheskie Problem*, Vıpusk 2, Bibliotheca Tatarica, Institut İstorii AN RT, Kazan 2011, s. 98–117.

⁴ Konstantinopolis'te yaşanan Kara Ölüm hakkında bkz. Schamiloglu U., "The Rise of the Ottoman Empire: The Black Death in Medieval Anatolia and its Impact on Turkish Civilization", *Views From the Edge: Essays in Honor of Richard W. Bulliet*, Ed. Nequin Yavari, Lawrence G. Potter, Jean-Marc Oppenheim, Columbia University Press, New York 2004, s. 255–279.

⁵ Bkz. Herlihy D., Cohn S. K. Jr., *The Black Death and the Transformation of the West*, Harvard University Press, Cambridge 1997; Benedictow O. J., *The Black Death, 1346–1353: The Complete History*, Suffolk, Boydell, Woodbridge 2004; Dols M., *The Black Death in the Middle East*, Princeton University Press, Princeton 1977; Borsch S.J., *The Black Death in Egypt and England: A Comparative Study*, University of Texas Press, Austin 2005. Açıkçası burada alıntı yapamadığım, Kara Ölüm hakkında daha geniş bir tarihsel ve disiplinler arası araştırma organı var.

belirttiği gibi, bazı akademisyenler Kara Ölümün gelişinin akabinde yaşanan durumu aşırı nüfustan kaynaklanan “Malthus Felaketi” olarak değerlendirmişlerdir⁶.

Altın Orda toprakları için de benzer bir durumdan, yani Kara Ölümün gelişinden önceki bu dönemde aşırı nüfus yaşadığından söz edebilir miyiz? Böyle kapsamlı bir ifade kullanmak zordur. Görünen o ki, XIII. yüzyılın ilk yarısında Moğol fetihleriyle birlikte daha doğudaki bölgelerden Orta Avrasya'nın batı kesimine gelen önemli bir göçebe nüfus vardır. Aşağı Volga Nehri ve diğer nehir sistemleri boyunca uzanan zengin otlaklar göz önüne alındığında, belki de bu daha iyi beslenen bir nüfusun sayıca artmasını sağlamıştır. Ayrıca, muhtemelen artan bir nüfusu da temsil eden kent merkezlerinin büyümesiyle ilgili bir düşüncemiz de var.

Kesin kronolojisi ve izlediği yollar hiçbir zaman tam olarak aydınlatılamayacak olan Kara Ölümün 1340'larda Altın Orda topraklarına ulaşmasıyla birlikte, birçok bölgede çok yüksek ölüm oranlarının olduğunu varsaymalıyız. Batı Avrupa üzerindeki etkilerini göz önünde bulundurursak, bu durumun Orta Avrasya üzerindeki etkisinin ne olduğunu hayal etmemize yardımcı olacaktır. Yukarıda da belirtildiği gibi, Kara Ölümün gelmesinden önce Toskana nüfusu yaklaşık iki milyon kişiye ulaşmıştır. Kara Ölüm ve sonrasında yaşananların ardından Toskana, XIV. yüzyılın başlarındaki nüfusuna 1850'den sonrasına kadar sahip olamamıştır. Kara Ölümün demografik etkisi biraz tartışmalıdır, çünkü bazı bölgelerde %90'a kadar çıkarken, yakındaki diğer bölgeler bu yıkımdan tamamen kurtulabilmiştir⁷. Birçok akademisyen, Avrupa nüfusunun 1346–1350 arasındaki ilk dönemde yaklaşık üçte bir oranında azaldığını düşünmektedir⁸. Benedictow daha yüksek bir tahminde bulunarak vebadan kaynaklanan ölümlerin Avrupa genelinde %60'a ulaştığını ve birçok topluluğun tamamen yok olduğunu belirtmiştir⁹.

Altın Orda toprakları için benzer doğrudan kanıtlar bulmak imkânsızdır ancak daha geniş bir tablo elde etmek için ek dolaylı kanıtlar arayabiliriz. Başka bir çalışmamda daha önce bahsettiğim birkaç Arapça kaynak, Altın Orda topraklarındaki Kara Ölüm salgını sırasında ölen nüfus hakkında bilgi bulunan nadir tahminleri vermektedir. Makrîzî, Kara Ölüm'ün Orta Doğu'ya varmasından önce bozkır bölgesindeki nüfus azalmasından bahsediyor¹⁰. İbnü'l-Verdî, hastalığın Recep 747 / Ekim-Kasım 1346'da “Özbek topraklarına” (bilâd-ı Uzbek) ulaştığında köylerin ve kasabaların sakinlerinden temizlendiğini yazmaktadır¹¹. Ayrıca, Kırım'da 85.000 ölü olduğunu tahmin eden bir kadı raporundan da bahsetmektedir¹². Ek destekleyici kanıtlar, komşu Rusya topraklarından batıya gelmektedir; Rus yıllıkları ise Rusya'daki şehirlerde çok sayıda

---

⁶ Herlihy, *The Black Death...*, s. 31-33; Ayrıca, XIV. yüzyılın başlarında yaşanan krizler için bkz. Campbell B. M. S, *Before the Black Death: Studies in the 'Crisis' of the Early Fourteenth Century*, Manchester University Press, Manchester 1992.

⁷ Münakaşa için bkz. Benedictow, *The Black Death...*, s. 245.

⁸ McNeill W. H., *Plagues and Peoples*, Anchor Press, Garden City, N. Y. 1976, s. 149-150.

⁹ Benedictow, *The Black Death...*, s. 380-384.

¹⁰ Maqrîzî, *As-sulûk li-macrifat duwal al-mulûk*, Ed. M. M. Ziada, Cairo 1958; Alexander J. T., *Bubonic Plague in Early Modern Russia, Public Health & Urban Disaster*, Johns Hopkins University Press, Baltimore 1980, s. 773-774; Dols, *The Black Death...*, s. 40-41.

¹¹ İbnü'l-Verdî'nin *Divan'*ında bulunan *Risale'nin* orijinal metinleri için bkz. Dols M., “Ibn al-Wardî's *Risâlah al-naba' can al-waba'*, A Translation of a Major Source for the History of the Black Death in the Middle East”, *Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History. Studies in Honor of George C. Miles*, Ed. D. K. Kouymjian, American University of Beirut, Beirut 1974, s. 446; Ibn el-Wardî'nin eseri hakkındaki münazaram için bkz. Schamiloglu, *Preliminary...*, s. 455.

¹² Schamiloglu, *Preliminary...*, s. 448.

veba vakası ve yüksek ölüm oranı bildirmektedir¹³. Ayrıca, Isık Göl yakınlarındaki Süryani alfabesinde yazılmış Nesturî Türkçesi yazılar barındıran mezar taşlarının sayısındaki artış ve Orta Volga bölgesinde Arap harfleri ile yazılmış Müslüman Volga Bulgarlarının mezar taşlarındaki artış dolaylı kanıtlardır.

Bu dönemde Avrupa ve Orta Doğu hakkında bildiklerimize dayanarak, nüfus kaybının önemli -hatta belki de aşırı- olduğunu ve XV. yüzyılın ortalarından sonlarına kadar nüfusta bir toparlanmanın ana hatlarını görmenin mümkün olmadığını söyleyebiliriz. Bununla birlikte, XIV. ve XV. yüzyıllardaki nüfus krizinin ölüm oranlarından mı yoksa doğurganlığı etkileyen faktörlerden mi kaynaklandığı bilgisi net değildir¹⁴.

Nüfus Azalması ve Siyasî İstikrarsızlık

Kara Ölümle gelen hızlı nüfus kaybının en görünür ve çarpıcı sonucu, Altın Orda'nın siyasî sistemindeki bozulma olmuştur. Altın Orda'nın siyasî sistemi, Cengiz Han neslinden bir han ile dört yüksek statülü kabilenin liderleri arasındaki siyasî ve evlilik ittifakları sistemine dayanıyordu. Bu dört "yönetici kabilenin" liderleri yani dört ulus beyleri (XV. ve XVIII. yüzyıllarda Altın Orda ardılı Hanlıklar döneminde dört Karaçi beyleri olarak bilinirler), Cengiz soylu hanın seçilmesi ve bazen hanın tahttan indirilmesinin yanı sıra diğer devlet meseleleriyle ilgilenen bir devlet konseyi oluşturmuşlardır¹⁵. Veraset sistemi Cengiz Han soyundan gelen ilk neslin yaş sırasına göre hükmedebileceği "soy devamlılığı" üzerine kurulmuştur. Gelecek nesillerde soyca ve yaşça büyük olanın tahta oturmasına dayanan bu ilkenin (veya kültürel beklentinin) bir dereceye kadar devam ettiği açıktır ancak Altın Orda'nın kabile elitinin zamanla bu ilkeye bağlı kalmadan Han seçtikleri görülmektedir. Sonuç olarak soy sırasının ileri geri oynadığı görünmektedir. Kabilelerin kendi içinde de babadan oğula geçen kalıtsal bir liderlik vardı (yine de aynı veraset sıralaması ilkesine dayanıp dayanmadığı kesin değildir).

1340'ların başında Altın Orda topraklarında başlayan veba dalgalarının sonucu ne olabilirdi? 1340-1350'lerde Altın Orda siyasî sisteminin en dikkat çekici yönünün, politik istikrarsızlık olduğunu söylemeliyim. Siyasî sistemin 1340-1350'lerden daha önceki bir tarihte çökmesini beklerdim. Benim için şaşırtıcı olan şey, Berdibek'in ölümünden hemen sonra Altın Orda'daki siyasî düzenin sadece zarar görmesi değil, tamamen çökmüş gibi görünmesiydi. Gerçekte hangi koşullar altında hem Canibek (ölüm yılı 1357) hem de

¹³ Rusya'da ki Kara Ölüm için bkz. Derbek F. A., "Istoriya Chumnykh Epidemiy v Rossii s Osnovaniya Gosudarstva do Nastoyashchego Vremeni", *Seriya Doktorskikh Dissertatsiy, Dopushchennykh k Zashchite v Imperatorskoy Voенno-Meditsinskoy Akademii v 1904-1905 Uchebnom Godu*, No. 14, St. Petersburg 1905; Alef G., *The Crisis of the Muscovite Aristocracy: A Factor in the Growth of Monarchical Power*, *Forschungen Zur Osteuropäischen Geschichte*, Bd. 15, Harrassowitz, Wiesbaden 1970; Langer L. N., "The Black Death in Russia: Its Effects Upon Urban Labor", *Russian History*, Vol. 2., Brill, Leiden, Boston 1975, s. 55-61; Langer L. N., "Plague and the Russian Countryside: Monastic Estates in the Late Fourteenth and Fifteenth Centuries", *Canadian-American Slavic Studies*, Vol. 10, University Center for International Studies, University of Pittsburgh, Pittsburgh 1976; Alexander, *Bubonic Plague...*, s. 12-15.

¹⁴ Herlihy, *The Black Death...*, s. 2.

¹⁵ Bu sistem hakkında hazırladığım çalışmalar için bkz. Schamiloğlu U., "The Qaraçi Beys of the Later Golden Horde: Notes on the Organization of the Mongol World Empire", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, Vol. 4, Harrassowitz, Wiesbaden 1984; Schamiloğlu U., *Tribal Politics and Social Organization in the Golden Horde*, Columbia University, 1986; Schamiloğlu U., "The Origins of Kazakh Statehood: From the Golden Horde to the Kazakh Khanate", *Qazaq Xandıǵıñıñ Qurılıñıñ 550 Jıldıǵına Oray Uyımdastırılǵan "Qazaq Xandıǵı: Tarix, Teoriya Jáne Bügingi Kün" Attı Xalıqaralıq Ğılmi-Teoriyalıq Konferentsiya Materialdarı*, 5-6 Mausım 2015 Jıl, Almatı Qalası., Qazaq Universiteti, Almatı 2015.

Berdibek (ölüm yılı 1359) öldüler? Birkaç yıl önce Büyük Knez Simeon'a olduğu gibi, Kara Ölümüne kurban düşmüş olabilirler mi? Emin olmak zor, ancak Berdibek'in ölümünü izleyen şey Altın Orda topraklarındaki siyasî istikrarın tamamen çöküşüdür.

1359 yılına kadar Altın Orda topraklarında düzenli, istikrarlı ve iyi işleyen bir siyasî sistem olduğu görülmektedir. Merkezî otoritenin 1359'dan sonra çökmesiyle birlikte, Altın Orda topraklarında olup bitenleri tanımlamak için kullanılabilir tek kelime "anarşi"dir. Kaynaklarda, Kulpa, Nevruz, Hızır, Temür Hoca, Ordu Melik, Keldibek, Murad, Pulad, Aziz, Abdullah, Hasan ve diğerleri gibi birbiriyle rekabet halinde düzinelerce isim görüyoruz. Tarih yazımı bu konuda net olmasa da bazılarının Cengiz soyundan geldiği, bazılarının da Jöçi Ulusu'nu yani Ak Orda adıyla da bilinen Altın Orda'nın batı topraklarını hâkimiyet altına almak isteyen kabile beyleri oldukları açıktır. (Bilindiği gibi "Altın Ordu" terimi muhtemelen ilk kez XVI. yüzyılda kullanılan ve daha sonra modern bilimde bu devlet için en yaygın kullanılan isim haline gelen bir terimdir.) Aynı zamanda, doğudaki Gök Orda'dan gelen isimler, Ak Orda'yı kontrol etmek için de mücadele edeceklerdi.

Kara Ölümün Altın Orda üzerinde bu kadar etkili olmasının altında yatan nedeni nasıl açıklayabiliriz? Bunun açıklaması Altın Orda'nın siyasî yapısının temelini oluşturan sıralı veraset sisteminde yatmaktadır. Yukarıda da belirtildiği gibi veraset sistemi, Cengiz Han soyundan gelen ilk neslin yaş sırasına göre hükmedebileceği temeli üzerine kurulmuştu. (Dört ulus beyleri sisteminin temeli Cengiz Han'ın haleflerinin seçildiği en eski kurultaylara katılanlar mıydı? Bunu asla bilemeyeceğiz.). Sonraki yıllarda Altın Orda'nın Cengiz soylu hanlarının seçilmesi ve görevden alınmasında bir han ve dört kabile liderinden oluşan aynı sistemin söz konusu olduğu açıktır. Bu kabile liderlerinin en ünlüsü Emir Nogay'dı (ölüm tarihi 1299), ancak kaynaklara dayanarak hakkında malumat edindiğimiz tek kabile lideri kesinlikle o değildi. Hıyarcıklı veba dalgaları Altın Orda topraklarını kasıp kavururken -ama özellikle 1359'dan itibaren- Altın Orda'nın siyasî sistemi sekteye uğramıştır. Görünüşe göre Berdibek'in ölümüyle -ki bu ölüm, 1350'lerin sonları ve 1360'ların başlarında Kara Ölümün Altın Orda topraklarında çok etkin olduğu birkaç yıllık bir döneme denk gelmiştir- düzenli bir veraset imkânsız hale gelmiştir. Cengizogulları arasındaki doğru soy kütüğü sırası hakkındaki güncel bilgiler bulmak muhtemelen umutsuz bir işti, çünkü biri han olmadan önce ölmüşse halefleri han olma hakkını kaybedebilirdi. Ama kimin hayatta kimin ölü olduğunu kim bilebilirdi ki? Kabilelerin her biri, Cengizogulları ile aynı liderlik kriziyle karşı karşıya kalmış olması gereken kendi iç liderliğine de sahipti. Sonuç olarak siyasî düzenin dağılmasıyla birbiri ardına isimler han seçildiler veya öldüler ya da tahttan indirildiler. Dört baş kabilenin artık bir araya gelip bir devlet konseyi olarak işlev görememesi mümkündür. Eğer Hanın gerçek gücü, han ve onun çocuğu ile kabile liderleri ve onların çocuğu arasındaki evlilik ilişkilerine dayanıyorsa, o zaman bu sistem de uzun bir süre boyunca kesintiye uğramıştır.

Sonuç olarak, Jöçi Ulusu'nun batısındaki (Ak Orda) anarşi daha da derinleşmiştir. Nedense Orda'nın doğu ulusu (Gök Orda) Kara Ölümünden daha az etkilenmiş gibi görünüyor (muhtemelen daha göçebe olduğu için), ya da sadece art arda gelen hıyarcıklı veba dalgalarının en kötü etkilerinden kaçındığı için şanslıydı. Diğer bir olasılık, daha önce hıyarcıklı veba geçirmiş ve demografik olarak toparlanmaya başlamış olmasıdır. Görebildiğimiz şey, bu bölgeler XV. yüzyıl ortalarında kendilerini toparlamaya başlayana kadar batı bölgelerine hükmedebilecek bir konumdadı.

Buna karşın, Büyük Knez Simeon ve diğer soylulardan bazı isimler 1353'te Moskova'daki Kara Ölümünden ölmüş olsalar da Moskova ve diğer Rus Knezlikleri'nin anarşiye düştüğünü söyleyemeyiz. Aksine, devletin temeli soy değil mülk olduğundan

dolayı Rus Knezlikleri'nin temeli zarar görmemiştir. XIV. yüzyılın ikinci yarısından XV. yüzyılın sonlarına kadar Rus Knezlikleri'ndeki nüfus azalışı buraların ana karakterini oluştursa da bu olayların sonucu, siyasî otoritenin daha az kişinin elinde kalıp merkezileşmesi olmuş ve en nihayetinde III. İvan (1462-1505) önderliğinde “Rus topraklarının bir araya getirilmesi” ile sonuçlanmıştır¹⁶. Bu, giderek güçlenen bir Rus devletinin XV- XVI. yüzyıllarda, 1359'da yıkılmadan önceki Altın Orda'dan çok daha küçük ve zayıf olan bir dizi hanlığa karşı koyması anlamına geliyordu.

Biyolojik Savaş Olarak Hıyarcıklı Veba

Kefe'ye Kara Ölümün gelmesi genellikle savaşlarda biyolojik silah kullanımının en eski örneği ile bağlantılıdır¹⁷. Yersinia pestis, Özbek topraklarına ulaştıktan ve Altın Orda şehirlerini etkiledikten sonra, nihayetinde Kırım'a ulaşmıştır. Kırım'daki İtalyan ticaret merkezleri Kara Ölümün Orta Doğu ve Avrupa'ya yayılma noktası haline gelmiştir. İtalyan tüccarlar 1343'te Tana'dan (Azak) kovulmuş ve 1343 ile 1345-1346'da ise müstahkem Kefe kentinde kuşatılmışlardır. Kefe'deki Kara Ölüm hakkındaki en iyi kaynaklardan biri olan Gabriele de' Mussis'in *Historia de Morbo* adlı eserine göre 1346 yılında sayısız Tatar (“Tartar”) ve Sarazen [Müslüman], ani ölümle sonuçlanan bir hastalığa yakalanmıştır¹⁸. Bu vilayetlerin, krallıkların, kasabaların ve yerleşim yerlerinin büyük bir kısmı kısa sürede sakinlerince boşaltılmıştır. Kırım'daki Ceneviz kolonisi Kefe (günümüzde Feodosiya) kuşatma altındayken, hastalık Tatarlar arasında yayılmıştır. O dönemde Kefe, Don Nehri'nin ağzındaki bir İtalyan kolonisi olan Tana'dan kaçan İtalyan tüccarları da ağırlıyordu. Beklenmedik bir şekilde binlerce Tatar askeri, ani bir koltuk altı veya kasıklarında aniden ortaya çıkan şişlik ve ardından ateş nedeniyle ölmeye başlamışlardır. Tatar askerleri kısa süre sonra kuşatmayı terk etmelerine rağmen, hastalığa yakalanan yoldaşlarının cesetlerini mancınıklara yerleştirmişler ve Kefe'deki Ceneviz kalesine fırlatmışlardır. İtalyanlar, Karadeniz'e mümkün olduğunca fazla ceset atmaya çalışmış ancak çürüyen cesetlerin ağır kokusu her tarafı kaplamış ve su kaynakları zehirlenmiştir. Kuvvetli direnişleri sayesinde ve belki de muhasara ordusunun zayıflamış olması nedeniyle Cenevizliler kuşatmayı kırmayı başarmışlardır. Birçok Cenevizli daha sonra kendileri ile birlikte enfeksiyonu da yanlarına alarak Konstantinopolis'e kaçmışlardır. Başka bir yazımda Kara Ölümün Anadolu üzerindeki aynı oranda yıkıcı etkilerini özetlemiş ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselişinin Kara Ölümün bir sonucu olarak açıklanabileceğini öne sürmüştüm¹⁹. Veba, 1347'de Konstantinopolis'ten İtalya ve Mısır'a ulaşmıştır. Kısa süre sonra Kara Ölüm tüm Avrupa ve Orta Doğu'yu kasıp kavurmaya başlamıştır.

¹⁶ Alef, *The Crisis of...*, s. 37-38.

¹⁷ SSCB tarafından çiçek hastalığı ve diğer biyolojik etkenlerin (Yersinia pestis dahil) biyolojik bir silah olarak geliştirilmesi hakkında bkz. Alibek K., Handelman S., *Biohazard: The Chilling True Story of the Largest Covert Biological Weapons Program in the World – Told from Inside by the Man Who Ran It*, Random House, New York 1999.

¹⁸ Henschel A.W., “Document zur Geschichte des schwarzen Todes. Repertorium für die gesammte Medicin”, Ed. Heinrich Haeser, ii., Druck und Verlag von Friedrich Mauke, Jena 1841; *The Black Death*, Ed.–trans. Rosemary Horrox, Manchester Medieval Sources Series, Manchester University Press, Manchester–New York 1994, s. 17-18, 20.

¹⁹ Bu konu hakkında bkz. Schamiloglu, *The Rise...*

Ekonomik Kriz

Orta Çağ Avrupa toplumunun yaşadığı ani demografik krizin derin ekonomik sonuçları olmuştur²⁰. David Herlihy, Kara Ölüm'ün kısa ve uzun vadeli etkileri arasında ayırım yapmaktadır. Kısa vadeli etkiyi, düzenli ekonomik yaşam için çok yıkıcı olan ve çalışma ile hizmet döngüsünü kesintiye uğratan bir şok olarak görmektedir²¹. Çeşitli iş ve mesleklerde ölenlerin yerleri doldurulamaz halde kalmış, diğerleri ise -Boccaccio'nun Decameron isimli eserinde olduğu gibi- kendilerini kurtarmak adına daha iyi bir seçenekleri olmadığını düşündükleri için kentten, güvenli kırsal bölgelere kaçmışlardır. Bu, birçok kentin nüfusunun ya ölümden ya da göçten dolayı boşalmasına yol açmıştır. Guillaume de Machaut'nun 1349'da anlattığı gibi, kırsal kesimde, nüfustaki büyük kayıp nedeniyle (ona göre, yüz kişiden doksan dokuzu), büyük çiftliklere bakacak yeterli insan kalmamıştır ve veba öncesi maaşın birçok katına bile yeterli işçi bulunamamıştır. Tarlalar ekilmemiş, hasatlar toplanmamış ve sürüler başıboş bırakılmıştır, bu da yabancı sürülerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Ölüm oranlarının yüksek olması, belirli mesleklere olan talepte ani bir artışa yol açmıştır. Mezar kazıcılar çok talep görmeye başlamıştır. Kara Ölümün gelmesinden önce Floransa'daki mezar kazıcılarına muhtemelen para ödenmiyordu, ancak Kara Ölümün sonra bu iş yüksek talep gören dolgun ücretli bir işe dönüşmüştür. Hastaları tedavi etmek için hekimlere ve ölümlerin gömülmesine yönelik merasimleri yerine getirmek için de din adamlarına büyük talep vardı. Bu meslekler de yüksek eğitilmiş pek çok üyesini salgın hastalıklar nedeniyle kaybettiğinden, onların yerine daha az eğitilmiş ya da hiç eğitim almamış olanlar katılmıştır. Kara Ölüm benzer şekilde, eğitimleri usta çırak ilişkisine dayanan birçok usta ve zanaatkarın kariyerini kısa kılmıştır. Uzun vadede, bir kişinin ortalama meslek süresi artık daha kısa olduğu için, vasıflı mesleklerin Kara Ölüm öncesine göre daha yüksek oranda yeni üyeler kazanması gerekiyordu. Ücretlerdeki artış, genel enflasyonun bir parçasıydı ve tahıl fiyatları 1375 ya da 1395'ten sonraki düşüşe dek yükselmiştir. Bu arada, ücretler yükseldikçe tarım arazisi kiralari da düşmüştür. Herlihy, ucuz toprağın pahalı emekle değiştirildiğini, bunun da ekili alanlar yerine meraların genişlemesine yol açtığını öne sürmektedir.

Kara Ölümün Orta Çağ Avrupa'sındaki ekonomik etkisine olan görüşleri, Altın Orda tarihi ile nasıl ilişkilendirebiliriz? Altın Orda'nın yerleşik bölgelerinin de benzer bir kaderi yaşadıklarını rahatlıkla söyleyebiliriz. Kırım'da 85.000 kişinin öldüğünü tahmin eden rapor, Altın Orda'nın diğer şehirlerinin de yüksek ölüm oranlarından dolayı şok yaşadığını göstermektedir. Saray'da başlayan 1364 dalgasıyla ilgili rapor gibi, diğer şehirlerin de etkilendiğine dair doğrudan raporlara sahibiz²². Ancak Orta Çağ Avrupası için mevcut olan bol miktarda ayrıntılı bilgi Altın Orda için mevcut değildir. Yine de Orta Çağ Avrupası ile aynı yapıya uyan bazı ilginç dolaylı kanıt parçaları vardır.

Avrupa'da veba salgınlarına karşı şehirlerden kaçmanın yaygın bir davranış olduğunu belirtmiştim. Altın Orda'da kaçışa dair doğrudan kanıtımız olmasa da Gülistan'ın ilginç durumu Kara Ölümün neden olduğu aksamaya dair dolaylı bir kanıt oluşturabilir. Mellinger, ilki 746/1345-6 yılında Saray'da (752/1351-2'den 754/1353'e

²⁰ Bu sonuçlar hakkında genel bir bakış için bkz. Bean J. M. W, "The Black Death: The Crisis and its Social and Economic Consequences". The Black Death: The impact of the 14th-century plague. Papers of the 11th annual conference of the Center for Medieval & Early Renaissance Studies, Ed. Daniel Williman. Binghamton, Center for Medieval and Early Renaissance Studies, NY 1982; Dols, The Black Death..., s. 255-280; Herlihy, The Black Death..., s. 39-57; Borsch, The Black Death...,

²¹ Daha eksiksiz bir münakaşa ve referans kaynaklar için bkz. Herlihy, The Black Death..., s. 40.

²² Langer, The Black..., s. 57.

kadar devam eden), ikincisi ise 749/1348-9'da basılan iki tür Altın Orda sikkesinin Kara Ölümün Altın Orda'da yol açtığı tahribatı yansıttığına inanmaktadır. Mellinger ayrıca Gülistan'ın 752/1351-2'de darphane olarak kurulmasının vebaya karşı bir tedbir olabileceğini öne sürmektedir (Mellinger ve benim birbirimizden bağımsız olarak vardığımız bir sonuç).²³ Böyle bir durumda, kelime anlamı "Gül Bahçesi" olan Gülistan (ve belki de ilk kez Altın Orda'da Türkçeye çevrilen popüler bir romantik destanın adı²⁴), Boccaccio'nun Floransa'dan uzaktaki kırsal kesime sığınmasına benzer bir sığınak olarak görülebilir.

Çeşitli yıllarda Kara Ölüm dalgalarının yarattığı şok, Avrupa'nın başka yerlerinde olduğu gibi, tarlaların sürülmesinin, ekinlerin hasat edilmesinin ve sürülerin bakımının ihmal edilmiş olabileceği anlamına geliyordu. Bu durum kentli nüfusun ve belki de göçebelerin gıda tedarikini de etkilemiş olabilir. Dolayısıyla aynı yıllardaki Rus kaynaklarında pek çok kıtlık raporunun bulunması şaşırtıcı olmamalıdır²⁵. Ayrıca, şehirlerde daha fazla mezar kazıcısına ihtiyaç duyulmasını, şifacılar ve Müslüman din adamları üzerinde baskı olmasını da bekleyebiliriz. Esnaf ve zanaatkârların sayısı da büyük ölçüde azalmış olmalıdır. Bu konuda elimizde doğrudan bir kanıt olmasa da Volga Bulgarcasının 1358'den sonra yazı dili olmaktan çıkması (aşağıya bakınız), bu dili bilen kişilerin ya da bu kitabelerin olduğu mezar taşlarının metinlerini yazabilecek âlimlerin veya din adamlarının, belki de mezar taşlarını yontacak taş ustalarının artık yeterli sayıda bulunmadığını düşündürmektedir. Muhtemelen işçi yetersizliği sebebiyle ki bunun yerine başka acil işlerle ilgilenildi veya belki de mezar taşlarının fiyatları halkın alamayacağı kadar yüksekti.

Öte yandan, Altın Orda'yı Orta Çağ Avrupa'sıyla mı yoksa Orta Çağ Mısır'ıyla mı karşılaştırmanın daha uygun olacağı konusu da belirsizdir. Avrupa'da yüksek maaşlar toprağın ucuzlamasına ve toprağı işlemeyi işçiler için daha cazip hale getirmek amacıyla çiftçilere öküz ve tohum sağlanması gibi sermaye yatırımlarının artmasına neden olmuştur. Buna karşılık, Orta Çağ Mısır'ında şehirlerde yaşayan toprak beylerinin bulunduğu merkezi bir toprak mülkiyeti sistemi vardı. Mısır'daki sistem büyük nüfus kaybına uyum sağlayamayıp kriz yaşamaya devam ederken, İngiltere'de yerleşmiş kırsal toprak mülkiyeti sistemi 1500 yılına gelindiğinde tamamen dönüşüme uğramıştır²⁶. Altın Orda sistemi daha çok merkezi bir toprak mülkiyeti sistemi miydi yoksa daha yerel bir toprak mülkiyeti sistemi miydi? Bu, daha fazla araştırma gerektiren bir sorudur.

Her ne kadar enflasyon beklesek de bunun için doğrudan kaynak mevcut değildir. Gelecekteki araştırmacılar, Kara Ölüm'ün fiyatlar üzerindeki etkisini anlamak adına Altın Orda topraklarındaki fiyatların 13. ve 15. yüzyıllar arasındaki tarihini yeniden ortaya koyabilirler. Bu oldukça zor olacak çünkü en bol veri, -Akdeniz'in her yerinden gelen etkilere maruz kalan- pazarları muazzam mevsimsel değişimler gösteren Kırım'daki İtalyan kolonilerinde bulunur. Balard'a göre, 1350'den sonraki tahıl ticareti hakkında daha fazla şey bilinmektedir, bu da Kara Ölümün başlamasından önce ve sonra bu malın

²³ Mellinger G., "The Silver Coins of the Golden Horde: 1310–1358", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*. Vol. 7, Otto Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1987–1991, s. 178-180.

²⁴ Bu eser 1391'de Memlûklü Mısır'daki Seyf-i Serayi'nin (Saray asıllı) çevirisinden bilinmektedir. bkz. Seyf-i Sarayi, Ed.–trans. A. Bodrogligeti, *A Fourteenth Century Turkic Translation of Sa'dî's Gulistân (Sayf-i Sarâyî's Gulistân bi't-turkî)*, Budapest 1969.

²⁵ Langer, *Plague...*, s. 58-61.

²⁶ Borsch, *The Black Death...*

fiyatını değerlendirmeyi zorlaştırmaktadır²⁷. Bununla birlikte, Altın Orda topraklarında enflasyon olduğu fikri numizmatik kanıtlarla desteklenmektedir. Meslektaşım Leonard Nedashkovsky'nin yardımıyla, 782/1380-1381'de Toktamış'ın para reformunun bir parçası olarak gümüş dirhem için getirilen daha hafif standardın (ilk olarak Aşağı Volga bölgesinde yürürlüğe konmuştur) bu dönemdeki enflasyonun doğrudan kanıtı olarak kabul edilebileceğini öne sürdüm²⁸.

Batı Avrupa devletleri ile Altın Orda arasındaki büyük farklardan birinin, İtalyan denizci cumhuriyetlerine önemli miktarda tarımsal ihracat yapmasına rağmen, Altın Orda topraklarının göçebe çobanlar tarafından yetiştirilen geniş at, koyun ve diğer besi hayvanı sürülerine ev sahipliği yapması olduğunu unutmamalıyız. Göçebelerin salgın hastalıklara karşı daha az kırılgan oldukları (bağışıklık kazanmamış olmalarına rağmen), kesinlikle bir gerçektir. Bu yüzden Altın Orda'nın şehir merkezlerinin çöküşünden sonra (aşağıya bakınız) hâlâ güçlü göçebe konfederasyonların olmasına şaşırılmamalıdır. Aynı zamanda, eğer Batı Avrupa bir örnek teşkil edecekse, kırsal tarımsal nüfusun azalması daha az toprağın ekilmesi anlamına gelecektir. Bu durum, eskiden sürülen tarım arazilerinin, göçebe çobanların beslediği hayvan sürüleri ya da nadasa bırakılmış büyük tarlaları sürmektense hayvan sürülerine bakmanın daha az çaba gerektirdiğini düşünen yerleşikler tarafından daha fazla istismarına sebep olabilirdi.

Sosyal Kriz

Orta Çağ Avrupa'sında Kara Ölümün, VI-VIII. yüzyıllardan beri görülmemiş büyüklükte bir sosyal kriz yarattığına dair bir şüphe yoktur²⁹. Kara Ölümün tahribatı devam ettikçe, insanlar hastalara ve ölmekte olanlara insan gibi davranmayı bıraktı. Hastalar "köpeklerden daha iyi" muamele görmüyor ya da karantina evlerine gönderiliyordu. Cesetlerden hastalık bulaşma korkusu vardı ve yerel yöneticiler hastaları saklayanları cezalandırıyordu. Kasabalar ve topluluklar çok sayıda ölüyle başa çıkmakta zorlandıkları, hatta mezarlarını kazma masraflarını bile karşılayamadıkları için ölümler büyük bir sorun haline gelmişti. Din adamlarının sayısının azalması, ölümlere uygun bir cenaze merasimi yapmanın daha zor bir hale gelmesi anlamına geliyordu. Çok sayıda ceset, keçi leşlerinden daha iyi muamele görmemişti. Daha uzun vadede, Avrupa'nın bazı bölgelerinde nüfusun demografik yapısının değişmesi, alışılmadık sayıda genç ve yaşlı insanın hayatta kalması anlamına geliyordu. Bu da bakmakla yükümlü olunan kişilerin üretici işçilere oranla arttığı ve ailenin geçimini sağlayan kişiler üzerinde ek bir baskı oluşturduğu anlamını taşıyordu. Açıkçası bazı çocuklar yetim, bazı yaşlılar ise kendilerine bakacak aile üyelerinden yoksun kalmış olmalıdır.

Altın Orda toprakları için bu kadar çeşitli sorunu belgelemek neredeyse imkânsızdır. Kırım raporunda olduğu gibi, ölü sayısının çok olduğu açıktır. Moğolların ölümleri "silah haline getirmesi" (yukarıya bakınız) cesetlere keçi leşi muamelesi yapıldığı fikrine uyuyor gibi görünmektedir ancak elbette bu durum Moğolların, etraflarındaki sivillerin ölümüne alışmış olmalarından ziyade askerî taktiklerini yansıtıyor olabilir. Yukarıdaki ekonomi bölümünde belirtildiği gibi, Volga Bulgarcası kitabeli mezar taşlarının son bulması, Orta Volga bölgesindeki Müslüman nüfusun ölümlerini eskiden beri

²⁷ Karadeniz bölgesindeki tahıl ticareti için bkz. Balard M, "La Romanie génoise (XIIe – début du XVe siècle)", i-ii., École française de Rome, Rome 1978, s. 749-768.

²⁸ Schamiloglu U., Nedashkovsky L., "Coins Tell Their Own Story: Numismatic Evidence and the History of the Golden Horde and the Later Golden Horde", Proceedings of the 2nd International Conference on the Golden Horde and Its Successor States (Istanbul, 22-24 April 2005), Ed. Timur Kocaoğlu, Uli Schamiloglu.

²⁹ Daha eksiksiz bir münakaşa için bkz. Herlihy, The Black Death..., s. 59.

alıştıkları şekilde gömememesiyle de bağlantılı olabilir. Daha yüksek bir kademedeyse, yani elit kademedeyse, Altın Orda'nın geleneksel siyasî sistemindeki anarşi, kaynaklarda gördüğümüz gibi, yönetici ailelerin ve kabile liderlerinin aile çizgilerinin bozulduğu anlamına geliyordu.

Kentleşme ve Ters Kentleşme

Orta Çağ Avrupası, Kara Ölüm nedeniyle nüfusunda önemli bir düşüş yaşamasına ve Kara Ölümün ardından pek çok köyün terk edilmiş olmasına rağmen, buranın ters kentleşmesinden söz etmiyoruz³⁰. Açıkçası köyler, kasabalar ve kent merkezleri, Avrupa'nın yerleşik yaşam tarzı ve tarıma dayalı ekonomisinin karakteristik özellikleriydi. Ancak Avrasya bozkır bölgesinin, modern çağdan önce kasabalar ve kent merkezleri ile değil, daha ziyade pastoral göçebelikle karakterize edildiği açıktır. Kent merkezleri Kırım, Harezmi ve Orta Volga bölgesinin karakteristik özelliklerindedi, ancak göçebe konfederasyonların hâkim olduğu bozkırın otlakları muhtemelen tarımsal yerleşimlerin kurulması için yeterli güvenliği sağlayamıyordu. Ancak modern dönemde Rus İmparatorluğu'nun genişlemesiyle, bu bölgenin tam tarımsal açıdan kolonileştiğini görüyoruz.

Başka bir çalışmamda Moğol Dünya İmparatorluğu'nun kurulmasının tüccarlar için Avrasya'da seyahat edebilecekleri güvenli bir ortam yarattığını iddia etmişim. Örneğin Rubrucklu William'in anlattıkları bu durumu çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır³¹. Altın Orda, günümüzde "İpek Yolu" olarak bilinen ticaret ağının güvenliğini de sağlamıştır. Moğol Dünya İmparatorluğu'nun iletişim ağı (cam), atları değiştirmek için düzenli bir insanlı istasyon ağı gerektiriyordu³². Tüccarların da düzenli istasyonlara veya kervansaraylara ihtiyacı vardı. Bu durum muhtemelen ulaşım ve ticaret yolları boyunca bir dizi şehrin gelişmesine yol açmıştır. Batu Han ile başlayan Altın Orda eliti, ticaret hacminin giderek artmasıyla birlikte sürülerinin yıllık göç yolunun güney ve kuzey kenarlarında, sırasıyla Saray Batu ve muhtemelen Ükek olmak üzere sabit şehirler kurmaya başlamıştır³³. Saray Batu ve daha sonra Saray Berke önemli siyasî, ticarî ve kültürel merkezler haline gelmiştir. 1340'lı yılların başlarında Altın Orda topraklarında hıyarcıklı veba salgınları başlamadan on yıldan daha az bir süre önce yani 1330'larda Altın Orda'daki çeşitli şehir merkezlerinin önemli tasviri İbn Battuta tarafından yapılmıştır. İtalyan denizci cumhuriyetlerine yapılan tahıl ihracatındaki artışla birlikte ve Altın Orda tarafından sağlanan güvenlik sayesinde muhtemelen Ükek çevresindeki bozkır bölgesi de dâhil olmak üzere tarımsal üretimde bir genişleme olmuştur. Bu da ister istemez bölgedeki tarımsal yerleşim sayısının artması anlamına geliyordu. Nedashkovsky, Ükek (bugünkü Saratov'un bir banliyösü) çevresinde kurulan kasabaları

³⁰ Wunderli R, Peasant Fire: The Drummer of Niklashausen, Indiana University Press, Bloomington 1992, s. 52.

³¹ Mission to Asia, trans. A Nun of Stanbrook Abbey, Ed. C. Dawson, London 1955; University of Toronto Press in association with the Medieval Academy of America, Toronto 1980.

³² Morgan D., The Mongols, Basil Blackwell, New York 1987, s. 103-107.

³³ Schamiloğlu U., "The Rise of Urban Centers in the Golden Horde and the City of Ükek", Proceedings of the conference on the Historical and Archeological Heritage of the Golden Horde on the Territory of Saratov's Volga Region: Uvek – Past, Present and Future, Saratov, Russia 2015.

da incelemiştir³⁴. Bu ayrıca Egorov tarafından hazırlanan XIII. ve XIV. yüzyıllarda kurulan yerleşimlerin haritasından da anlaşılmaktadır (haritalar bu sayfalar arasındadır)³⁵.

Kara Ölümün patlak vermesinin ardından Altın Orda'ya dair kaynakların yetersizliği göz önüne alındığında, başka çalışmalarda da belirtildiği gibi, Kara Ölümün Harezmi, Kırım, Saray, Volga Bulgaryası ve daha genel olarak Altın Orda'nın kasaba ve şehirlerini etkilediğine dair doğrudan ve dolaylı kanıtlar olduğunu söyleyebiliriz. Kaynaklarımız bozkır bölgesindeki çok çeşitli yerleşim yerleri, kasabalar ve şehirler hakkında daha fazla bilgi sunmadığı için daha spesifik olmak zordur. Yerleşik hayata geçilen geleneksel bölgelerde yerleşimlerin, kasabaların ve şehirlerin varlığını sürdürdüğü açıktır. Ancak Orta Volga bölgesinde, Volga Bulgaryası'nın yaklaşık 1358'de (Volga Bulgarca yazıtlarının sonuna bakılırsa, aşağıya bakınız) görünürdeki gerilemesi veya çöküşünden 70 yıl sonra, bugün Bulgar olarak bilinen şehrin bulunduğu yerin neredeyse 100 km kuzeyinde Kazan Hanlığı'nın kurulduğunu görüyoruz. Bunun, bölgenin siyasî merkezi olarak eski Volga Bulgaryası yerleşim yerinin terk edilmesiyle ilgili bir durum olması oldukça muhtemeldir. Bunun nedeninin bir şekilde ölüm yeri olarak "işaretlenmiş" olması ihtimalini göz ardı etmemek gerekir. Bu durumda, Orta Çağ Avrupa'sında terk edilen yerleşimlerle karşılaştırılabilir.

Bozkır bölgesinin kendisi için de muhtemelen yıkım ve ters kentleşmeden söz edebiliriz. XVII. yüzyılın büyük Osmanlı gezgini Evliya Çelebi, bize 1664'te eski Altın Orda topraklarına yaptığı gezilerden birinde ziyaret ettiği şehirler hakkında bilgi vermektedir³⁶. O anda hangi şehri anlatıyorsa, Toktamış'ın orayı yerle bir ettiğini sık sık tekrarlamaktadır³⁷. Eserine göre Saray, (muhtemelen Hazar Denzine yakınlığı belirtildiği için Saray Batu) hâlâ çok gelişmemiştir ve hepsi dokuz bin tahta, saz ve kamış ile örtülü uğursuz evlerden ibarettir. Üstelik o kadar çok farklı dil konuşuluyor ki, tercümanlar aracılığıyla iletişim kurmak zorunda kalıyorlar, bu da birçoğunun oraya ancak yakın bir zamanda geldiğini gösteriyor. Evliya Çelebi'nin "harabeler" olarak adlandırdığı bu bölgede önemli sayıda göçebe ya da yarı göçebenin yaşadığını da onun tasvirinden öğreniyoruz³⁸. Genel izlenim, -nüfusun önemli ölçüde toparlandığı bir zaman dilimi olduğu düşünüldüğünde- güçlü bir kent nüfusu olmadığı yönündedir. Evliya Çelebi'nin eserinin güvenilirliğini zaman zaman sorgulayabilsek bile, bu bölgenin kentsel geleneğinin 1330'larda İbn Battuta'nın ziyaret zamanına kıyasla ne ölçüde azaldığı ya da gerçekten kesintiye uğradığı, kesinlikle daha sonraki kaynaklara dayanarak daha fazla çalışılması gereken bir konudur.

---

³⁴ Nedashkovskiy L.F, Zolotoordynskiy Gorod Ukek i Ego Okrug, Vostochnaya literature Publ., Moscow 2000; Nedashkovskiy L.F, Zolotoordynskie Goroda Nizhnego Povolzh'ya i İkh Okrug, Vostochnaya literatura Publ., Moscow 2010; Nedashkovsky L.F, Ukek: The Golden Horde city and its periphery. An analysis of the written, numismatic and artefactual evidence for the city of Ukek and the Jochid state on the Volga, 12th to 15th centuries, British Archaeological Reports S 1222, England: Archaeo Press, Oxford 2004.

³⁵ Egorov V.L., Istoricheskaya Geografiya Zolotoy Ordy v XIII–XIV vv., Nauka Publ., Moscow 1985, s. 232-233.

³⁶ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Ed. Mehmed Zillioğlu, i-x, Üçdal Neşriyatı, İstanbul 1985, s. 473; Evliya Çelebi, Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi, trans. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 368.

³⁷ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, s. 479, 485, 488, 490, 492, 522, 566; Evliya Çelebi, Günümüz Türkçesiyle..., s. 371, 376, 378, 380, 402; Little, Plague Historians...

³⁸ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, s. 479-480; Evliya Çelebi, Günümüz Türkçesiyle..., s. 372.

Nüfus Baskısı ve Göç

Altın Orda topraklarında nüfusun önemli ölçüde azalmasıyla birlikte (elbette tek tip olmayabilir), insanların aniden nüfusun azaldığı ya da en azından siyasî ve askerî olarak zayıfladığı bölgelere hareketiyle ilgili birkaç olgu görebiliriz. İlk örnek Litvanya'nın Karadeniz'e kadar güneye doğru genişlemesi olabilir. Pelenski'nin belirttiği gibi (hıyarcıklı vebadan söz etmeden) Litvanya, XIV. yüzyılın ikinci üçte birlik döneminde topraklarını kayda değer bir şekilde genişletmiştir. Belarus ve beş Ukrayna toprağına doğru yayılmıştır (1345'ten itibaren üç aşamada Çernigov'un ve Siveria'nın fethi, 1361-1363'te Kiev'in ve Kiev topraklarının fethi, Kiev'in ardından Pereyaslav ve 1360'ların ilk yarısında Podolya'nın büyük bir kısmı)³⁹. Litvanya, 1362'de Mavi Su Muharebesi'nde (Sinyaya Voda) Altın Orda güçlerine karşı büyük bir zafer kazanmıştır⁴⁰. Litvanya, Witold (hükümdarlığı 1392-1430) döneminde Karadeniz'in kuzey kıyısı üzerinde bile kontrol sağlamıştır⁴¹. Bu bölgesel genişleme, Pelenski'nin Canibek Han'ın ölümünün ardından Altın Orda'da "Belalar Dönemi" olarak adlandırdığı dönemde kesinlikle önemli ölçüde nüfus azalmasına ve siyasî istikrarsızlığa yol açan hıyarcıklı vebanın tahribat dönemine tekabül eder. Kara Ölümün Litvanya'yı, Rusya ve Altın Orda bölgelerinde olduğu gibi derinden etkilememiş olması mümkündür⁴². Bu, üzerinde daha fazla düşünülmesi gereken bir konudur.

Altın Orda'nın doğu yarısındaki toprakların (yani Gök Orda'nın) batı toprakları (yani Ak Orda) kadar derinden etkilenmemiş olması veya doğu topraklarının daha hızlı toparlanmaya başlamış olması da mümkündür. Artık zayıflamış olan Altın Orda, Urus Han'ın ve daha sonra Toktamış'ın Altın Orda'nın batı yarısının topraklarına karşı seferler düzenlemesiyle doğudan bir dizi saldırı yaşamaya başlamıştır⁴³. Toktamış'ın kökenleri meselesini bir köşeye bırakalım. Başka bir çalışmamda tartıştığım gibi, daha sonraki bir kaynaktan görüyoruz ki Toktamış 1380'lerde ve 1390'ların bir bölümünde batı topraklarında *de facto* yahut *de jure* hükümdar rolü oynarken Şirin, Argın, Barın ve Kıpçak'tan oluşan dört "yönetici kabileler" konfederasyonu tarafından desteklenmektedir. Bu dört kabilenin Toktamış ile birlikte XIV. yüzyılın sonunda bu bölgeye göç etmeleri önemlidir. Aynı dört kabile daha sonra Kırım, Kazan ve Kasım Hanlıklarının temel yönetim modelini oluşturacaktır. Bu bilginin önemini anlamak için, bir kaynağa göre XV. yüzyıldaki göçebe "Büyük Orda'nın" dört kabilesinin Kiyat, Mangıt, Sicivut ve Kongrat olduğunu göz önünde bulundurmalıyız. Göçebe Büyük Orda'yı daha önceki Altın Orda'nın (daha doğrusu batıdaki Ak Orda'nın) son kalıntısı ve doğrudan devamı olarak kabul edersek, bu dört kabilenin (Kiyat, Mangıt, Sicivut ve Kongrat) de Altın Orda'nın (dolayısıyla Ak Orda'nın) batı topraklarının daha önceki kabileleri olması gerekir. Bu da bize hıyarcıklı veba salgını nedeniyle nüfusu azalmış bir bölgeye taşınan ikinci bir nüfus örneği sunmaktadır⁴⁴.

³⁹ Pelenski J., "The Contest between Lithuania-Rus' and the Golden Horde in the Fourteenth Century for Supremacy over Eastern Europe", Archivum Eurasiae Medii Aevi, Vol. 2, Otto Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1982, s. 308.

⁴⁰ The Contest between..., s. 309-311.

⁴¹ The Contest between..., s. 318.

⁴² Benedictow, Kara Ölüm'ün Baltık bölgesinde daha yavaş yayıldığını öne sürüyor. Bkz. Benedictow, The Black Death..., s. 209-210.

⁴³ Kaynaklar arasındaki münakaşa için bkz. Schamiloglu, Tribal..., s. 179-204; Istoriya Tatar s Drevneyshikh Vremen v Semi Tomakh: III. Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda). XIII-seredina XV v., Sh.Marjani Institute of History of Tatarstan Academy of Sciences, Kazan 2009; Schamiloglu, The Black..., s. 113-114; Schamiloglu, The Origins..., 16-17.

⁴⁴ McNeill, Plagues and Peoples..., s. 170-171.

Önereceğim üçüncü ve son örnek, Kıpçak Türkçesi konuşan nüfusun Orta Volga bölgesine daha sonraki hareketleri olacaktır. Volga Bulgarcası yazıtlarını herhangi bir kanıt olarak kabul edersek, Orta Volga bölgesinin baskın nüfusunun Volga Bulgarları olduğunu görürüz ki onların günümüzdeki tek akrabası Türk dilli halkların Batı ya da Bulgar kolundan olan Çuvaşlardır. Başka bir çalışmamda, Volga Bulgarcasının Kıpçak Türk dillerini konuşanlar ve hatta belki de Türk dillerinin diğer kollarına ait Türk dillerini konuşanlar için bir “din” dili olarak hizmet etmiş olmasının da mümkün olduğunu belirtmişim. (Ancak bundan hiçbir zaman emin olamayacağız)⁴⁵. XV-XVI. yüzyıllara ait mezar taşlarında kullanılan Kıpçak Türkçesi (Eski Kazan Tatarcası) ve Kazan Hanlığı’nın resmi diplomatik yazışmalarına dayanarak, bu dönemde Kıpçak Türkçesi konuşan yoğun bir nüfusun yükselişini görmekteyiz ki bu durum muhtemelen göçebe Nogaylar da dâhil olmak üzere Kıpçak Türk nüfusunun bir iç göç yaşadığı anlamına gelmektedir. Bu, hıyarcıklı veba yüzünden nüfusu azalmış bir bölgeye göç eden bir nüfusa dair üçüncü örneğimiz olmakla kalmaz, aynı zamanda Herlihy tarafından açıklanan, ekili alanların aleyhine otlakların genişlemesi olgusuna da bir örnek teşkil edebilir. Elbette Orta Volga bölgesine göç eden her göçebe nüfus eninde sonunda yerleşik hayata geçmiştir.

Kültürel ve Teknolojik Gerileme

Başka çalışmamda tartıştığım gibi, Kara Ölüm nedeniyle XIV. yüzyıl ortalarında birkaç Türk yazı dilinin sonunu gördüğümüze inanıyorum. Altın Orda topraklarının en doğu ucunda, Isık Göl civarında, mezar kitabelerini yazmak için Süryani alfabesini kullanan bir Hıristiyan Türk topluluğu vardı. Bu bölgenin etrafındaki Nasturi mezarlıklarında bulunan mezar taşları, 1338-1339’da bir veba salgını yaşandığını kaydeder⁴⁶. Bu iki yıl boyunca alışılmışın dışında mezar taşı dikilmiştir ve bazı mezar taşlarında gömülen kişilerin vebadan öldüğü belirtilmiştir⁴⁷. Mezar taşlarında belirtilmese de, mezar taşları sayısındaki artış 1341’de muhtemelen ikinci bir veba dalgasının zirve noktasının yaşandığını göstermektedir⁴⁸. Süryani Türkçesi yazıtlarının bu dönemden sonra büyük ölçüde ortadan kalkmasının nedeninin veba sonucu olduğunu öne sürdüm⁴⁹. Xvol’son tarafından hazırlanan 1226-1373 yılları arasını anlatan külliyat, 1338-1339 dönemi için en az 37 yazıt içermekteyken, 1342-1373 dönemi için 1347 yılına ait yalnızca bir yazıt kaydedilmiştir, bundan sonraki ve son yazıt 26 yıl sonrasına aittir⁵⁰. Thacker’a göre, bu yazıtların en erken olanı 1186 ve en sonuncusu ise 1345 tarihlidir⁵¹. Son bulgular dikkate alındığında Klein, Almalık’ta (Taldıkorğan bölgesindeki Kazak-Çin sınırı

⁴⁵ Schamiloglu U., “The End of Volga Bulgarian”, *Varia Eurasistica. Festschrift für Professor András Róna Tas, Dep. of Altaic Studies, Szeged 1991.*

⁴⁶ Bu yazıtların ve diğer kaynakların bir açıklaması için bkz. Thacker T. W., “A Nestorian Gravestone from Central Asia in the Gulbenkian Museum, Durham University”, *The Durham University Journal*, Vol. 59, Durham University Geographical Society, Durham 1967.

⁴⁷ Khvol’son D., “Predvaritel’nye Zametki o Naydennykh v Semirechenskoy Oblasti Sırıyskikh Nadgrobnıkh Nadpısyakh”, *Zapiski Vostochnogo Otdeleniya Imperatorskogo Russkogo Arkheologicheskogo Obshchestva*, No. 1, St. Petersburg 1886, s. 305; Chwolson D., “Syrısch-Nestorianische Grabinschriften aus Semırjetschie”. *Mémoires de l’Académie Impériale des sciences de St.-Pétersbourg*, Vol. VII/37:8., Académie Impériale des Sciences, St.-Pétersbourg 1890; Chwolson D., *Syrısch-nestorianische Grabinschriften aus Semırjetschie, Neue Folge*, Académie Impériale des Sciences, St. Pétersbourg 1897, s. 31-38.

⁴⁸ Chwolson, *Syrısch...*, s. 39-40.

⁴⁹ Schamiloglu, *The End*, s. 161-162.

⁵⁰ Külliyatın pek çok kısmı tarihsizdir; Khvol’son, *Predvaritel’nye zametki...*, s. 306.

⁵¹ Thacker, *A Nestorian Gravestone...*, s. 99.

boyunca) bulunan 1370'lerden olduğu belirlenen yazıt hariç, mezar taşlarının 1250-1342 arasında olduğunu belirtmektedir⁵².

Kara Ölüm sonucunda kaybolan ikinci dil, günümüzde yaşayan tek akrabası Çuvaşça olan Batı Türk dillerinden Volga Bulgarcasıydı. Volga Bulgarcası, XIII. yüzyıldan itibaren Orta Volga bölgesindeki mezar taşları üzerindeki yazıtlardan bilinmektedir⁵³. Bulgar kentinde bulunan Volga Bulgarca en eski yazıt 1271, sonuncusu ise 1356'dan kalmadır⁵⁴. Volga Bulgarca yazıtların yanı sıra, Orta Volga bölgesinde modern Kazan Tatar dilinin öncüsü olarak kabul edilebilecek Standart Türk lehçesinde yazılmış mezar kitabeleri de vardı⁵⁵. Duruma benzer olarak Isık Göl yakınlarında 1357 ve 1358 tarihli Volga Bulgarca ve Standard Türkçe yazıtlı mezar taşlarının sayısı zirve yapmıştır. 1358'den sonra Volga Bulgarca yazılmış herhangi bir yeni kitabe ya da başka bir yazı yoktur ve bu tarihten sonraki yıllarda Standart Türkçede yazılmış sınırlı sayıda yazı bulunmaktadır⁵⁶. Ayrıca, 1358'den sonra bu bölgedeki mezar taşlarının sayısında ve çeşitliliğinde genel bir düşüş vardır⁵⁷.

Son sunacağım örnek ise 1358'den sonra Altın Orda'nın yazı dilindeki bozulmadır. Altın Orda edebiyatındaki son eser *Nehcü'l-Ferâdis*'tir. XIX. yüzyılda Şihabeddin Mercani, *Nehcü'l-Ferâdis*'in 749/1358'de Saray'da istinsah edilmiş (şimdi kayıp) bir elyazmasından bahsetmiştir. Bu el yazması, Bulgar'da doğan ve Saray'a sığınan, aile adı (nisba) Harezm'deki Kerder kentiyle ilişkili olduğu için Kerderî olan Mahmud'a atfedilmiştir. Bir başka el yazmasında yazarın 25 Mart 1360'tan üç gün sonra öldüğü belirtilmektedir. Eckmann ve diğer kişiler tarafından neşredilen elyazması 6 Cemazeyilevvel 761/25 Mart 1360 tarihinde tamamlanmış, dayandığı çeşitli kaynakları belirtmiş ve son olarak müelliften Muhammed b. Muhammed b. Xusrev el Xorezmi olarak bahsedilmiştir⁵⁸. 1360'ta bu yazarın ölümünden sonra, mezar yazıtları hariç Altın Orda dilinde üretilmiş başka bir edebi veya dini eser görmüyoruz. XV. yüzyıl başlarında Çağatayca yazılan ve Orta Asya'da üretilen eserlere kadar yeni edebi veya dini eserler üretildiğini de görmüyoruz.

---

⁵² Klein W., "Syriac Writings and Turkic Language According to Central Asian Tombstone Inscriptions", Hugoye: Journal of Syriac Studies, Vol. 5:2, Syriac Computing Institute, Washington, DC 2002, s. 214.

⁵³ Róna-Tas A., Fodor S., "Epigraphica Bulgarica: a Volgai Bolgár-Török Feliratok", Studia Uralo-Altaica, Vol. 1, Universitatis Szegediensis de Attila József nominata, Szeged 1973; Volga Bulgarları ile Çuvaşlar arasındaki ilişki için bkz. Róna-Tas A., Bevezetés a Csuvash Nyelv Ísmeretébe, Tankönyvkiadó, Budapest 1978, s. 13-123; Róna-Tas A., "The Periodization and Sources of Chuvash Linguistic History", Chuvash Studies, Ed. A. Róna-Tas, Budapest 1982.

⁵⁴ Mukhametshin D. G., Khakimzyanov F. S., Epigraficheskie Pamyatniki Goroda Bulgara, Tatarskoe Knizhnoe Publ., Kazan 1987, s. 120.

⁵⁵ Khakimzyanov F. S., Epigraficheskie Pamyatniki Volzhskoy Bulgarii i İkh Yazık, Nauka Publ., Moscow 1987, s. 5-15; Her iki tür yazıtın da dağılım haritası için bkz. Khakimzyanov F. S., Yazık epitafiy Volzhskikh Bulgar, Nauka Publ., Moscow 1978, s. 21.

⁵⁶ Örnek için Khakimzyanov, Epigraficheskie... 'de bulunan 1382 ve 1399 tarihli ve 18-19 numaralı iki yazıya bakınız.

⁵⁷ Mukhametshin, Khakimzyanov, Epigraficheskie pamyatniki..., s. 120-126.

⁵⁸ Bombaci, A., trans. I. Mélikoff, Histoire de la littérature turque. C. Klincksieck, Paris 1968, s. 95; *Nehcü'l-ferâdis. Uşmahların açuq yolu (Cennetlerin açık yolu)*, Ed. János Eckmann et alia, ii, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 309; Mäxmüd äl-Bolgari, Ed. Fänüzä Nurieva, Nähcel-färadis, Kazan 2002, s. 8.

Bütün bunlar, hiyarcıklı vebanın Avrupa'daki Latin yazı dilinde olduğu gibi, Altın Orda topraklarına da çok sayıda Türk yazı dilinin gelişimini engelleyen teknolojik gerileme getirdiğine dair kanıt olarak kabul edilebilir⁵⁹.

Dindarlıkta Artış

Kara Ölümün burada ele alacağım bir başka sonucu da dindarlığın artmasıdır. Veba zamanında yaşayan insanlar, Tanrı'nın onlarla ilgili hoşnutsuzluğunun bir göstergesi olarak gördükleri için vebanın gelmesinden korkmuşlardır. Kötü Müslüman oldukları sonucuna varmışlar ve günahlarının kefareti ödemeye çalışmışlardır. Bazı insanlar mallarını bağışlamış veya dindar davranışlarda bulunmuşlardır. Bu, Altın Orda'nın Müslüman Türkleri için de aynı şekilde geçerliydi. Yukarıda belirtildiği gibi, 1358'de (veba yılında) Altın Orda'da İslami Türk dinî edebiyatının bir eseri olan ve "Cennete Giden Temiz Yol" anlamına gelen, Arapça başlığı *Nehcü'l-Ferâdis*, Türkçe alt başlığı ise Uştmahtarların açuq yolu olan eser yazılmıştır. Bir kişinin eseri okuduğu takdirde cennete gireceğini garanti eden bir başlıkla yayınlanan bu eser (ve belki de biri böyle bir kitap yazarsa ekleyebiliriz), İslam dininin bir el kitabıdır. Peki, samimi bir Müslüman, Tanrı'nın yaklaşmakta olan gazabının açık bir kanıtı olmadığı sürece neden endişe duysun ki⁶⁰? Ayrıca bu eserin yazarın ölümünden hemen önce istinsah edildiği de anlaşılıyor. Bu tür dinsel eserlerin üretilmesinin ve kopyalanmasının, Tanrı'nın merhametini geri kazanıp hastalıklardan korunmak için yapılan dindar eylemler olduğunu savunuyorum. Bu, çalışmanın alt başlığı da bunu desteklemektedir: Peki cennete gitmek konusunda neden endişeleniyorlar? Anadolu'da buna benzer en az bir örnek vardır o da XV. yüzyılda Süleyman Çelebi tarafından Peygamber Muhammed'in doğumu şerefine yazdığı *Vesiletü'n-necât* ya da "Kurtuluş Yolu" başlıklı şiirdir (mevlid).

Kara Ölümün din ve dindarlık açısından başka bir sonucu daha vardır o da yönetici ve dini sınıf arasındaki ilişkinin kayda değer biçimde güçlenmesidir. Elbette Özbek Han gibi önceki hükümdarların zaten dini tabaka ile yakın ilişkileri vardır⁶¹. Daha sonra, Altın Orda Devleti'nin çöküşü üzerine, hanedan ve kabile liderliğindeki net veraset çizgisi ve dört beylik sistemi bozulmuştur. Birçok kişi han olarak seçilme hakkı için yarışmıştır. O andan itibaren, Cengiz Han soyundan geliyor olmak artık politik meşruiyeti garanti etmek için yeterli değildir. XIII. ve XIV. yüzyıllar boyunca aktif olan Sufi tarikatlarının liderleri, o esnada İslam'ı ikinci bir siyasî meşruiyet kaynağı olarak sunabilecek konumdadılar. Kara Ölüm, Cengizogullarından olan siyasî liderlerin artık İslami dini liderlerle daha da yakınlaştığı yeni bir dönem başlatmıştır. Bazı Sufi Şeyhler, han adaylarına Cengiz soylarını destekleyecek İslami meşruiyet teklif etmişlerdir. Bunun karşılığında, başarılı olan bir han adayı, şeyhi ve tarikatını destekleyen muazzam bir prestij ve Orta Asya'da olduğu gibi zengin mülkler sunabiliyordu. Bu bakımdan, Kara Ölüm kesinlikle XIV. yüzyılın ikinci yarısından sonra Sufi tarikatlarının önemindeki çarpıcı artışta bir etkidir.

Kara Ölümün Sonra Nüfus Artışı

Kara Ölüm, Altın Ordu topraklarında büyük çaplı nüfus kaybına yol açmış olsa da nihayetinde nüfus artışı yeniden başlamıştır. Bulgulara göre Avrupa'da bu nüfus artışı

⁵⁹ Bu konuyu tartıştığım çalışmam için bkz. Schamiloglu U., "Orta Çağ Dillerinden Modern Dillere: Avrupa ve Türk Dünyasında Yeni Edebi Dillerin Varlığa Gelmesi", IV. Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri, 22-24 Aralık 2011, C. I, Ed. Mehmet Naci Önal, Ankara- Muğla 2012, s. 501-507.

⁶⁰ Anadolu'daki paralel kanıtı için bkz. Schamiloglu, *The Rise...*, s. 268.

⁶¹ Ibn Battûta, *Rihla, The Travels of Ibn Battûta, A.D. 1325-1354*, i-iii., trans. H.A.R. Gibb, Works Issued by the Hakluyt Society, Cambridge 1958-1971, s. 482.

XV. yüzyılın ikinci yarısında olmuştur. Örneğin Cohn, 1470'lerde Avrupa'da günümüze ulaşan yayınların (incunabula) sayısında bir artış olduğunu belirtmektedir ki bunu bu dönemde artan nüfusun olası bir yansıması olarak kabul edebiliriz⁶². Belki de 1430'ların sonunda Kazan Hanlığı'nın, 1440'larda Kırım Hanlığı'nın, 1450'lerde Kasım Hanlığı'nın ve XV. yüzyılın sonunda Tümen'de Sibir Hanlığı'nın kurulmasını, batı topraklarının izole bölgelerini yönetmek için nüfusun yeterince toparlandığının dolaylı kanıtları olarak görebiliriz. Nihayetinde, Uluğ Muhammed, Kazan'a doğru kuzeye hareket ettiğinde, yanına belli sayıda kuvvet de alması gerekiyordu ki bu da ancak nüfusun artmasıyla mümkün olabilirdi. Geç Altın Orda topraklarında XV. yüzyılın ortalarında nüfusun arttığına dair daha fazla kanıt aramamız gerekiyor. Orta Volga bölgesinin Kıpçaklaşması, nüfustaki düşüşün tersine dönmesinden sonra Kıpçak Türkçesi konuşanların bölgeye göç etmesinin bir sonucu olarak da görülmelidir (yukarıya bakınız), ancak göçebe nüfustaki düşüşün yerleşik nüfustaki düşüşe kıyasla daha az şiddetli olduğunu kesinlikle bekleyebiliriz.

Sonuç

XIV. ve XV. yüzyıllarda Altın Orda topraklarındaki birinci el kaynakların, Kara Ölüm ve onun siyasî, ekonomik, sosyal ve kültürel sonuçları hakkında Avrupa için bol miktarda bulduğumuz türden ayrıntılı bilgi sağlamadığı açıktır. Orta Doğu'da bile Altın Orda topraklarında bulabileceğimizden çok daha fazla ayrıntılı bilgiler vardır. Yine de XIV. yüzyılın ortalarından XV. yüzyılın ortalarına kadar bu topraklarda yaşanan siyasî, ekonomik, sosyal ve kültürel dönüşümlerin, birbirini izleyen hıyarcıklı veba dalgaları yaşayan bir bölge ve nüfusta bulmayı bekleyebileceğimiz şeylerle tutarlı olduğunu gösterebildiğimi umuyorum. Bazı sonuçlarla ilgili olarak somut verilerden ziyade spekülasyonlara dayandığımdan emin olabilirsiniz. Bununla birlikte, Kara Ölümün ve aynı dönemde Avrupa ve Orta Doğu için iyi belgelenmiş sonuçlarının farkına vardığımızda, Kara Ölümün bu devlet ve nüfusu üzerinde yarattığı gölgeyi incelemek için bazı doğrudan ve önemli miktarda dolaylı kanıt bulmanın mümkün olacağına inanıyorum. Bu ve diğer teorik sonuçları bir araştırma gündemi olarak kabul edersek, gelecekteki araştırmacıların burada özetlenen sonuçları desteklemek için çok daha fazla kanıt toplayabileceklerine inanıyorum.

Kaynakça

- Alef G., "The Crisis of the Muscovite Aristocracy: A Factor in the Growth of Monarchical Power", *Forschungen Zur Osteuropäischen Geschichte*, Bd. 15, Wiesbaden, Harrassowitz 1970, s 15–58.
- Alexander J. T., *Bubonic Plague in Early Modern Russia, Public Health & Urban Disaster*, Johns Hopkins University Press, Baltimore 1980.
- Alibek K., Handelman S., *Biohazard: The Chilling True Story of the Largest Covert Biological Weapons Program in the World-Told from Inside by the Man Who Ran It*, Random House, New York 1999.
- Balard M., *La Romanie génoise (XII-début du XV siècle)*, i–ii, École française de Rome, Rome 1978.
- Bean J. M. W., "The Black Death: The Crisis and its Social and Economic Consequences", *The Black Death: The impact of the 14th-century plague. Papers of the 11th annual conference of the Center for Medieval & Early Renaissance Studies*, Ed.

⁶² Herlihy, *The Black Death...*, s. 11.

- Daniel Williman, Binghamton, Center for Medieval and Early Renaissance Studies, NY 1982, s. 23-38.
- Benedictow O. J., “The Black Death, 1346-1353: The Complete History”, Woodbridge, Suffolk, Boydell, 2004
- Bombacı A., trans. I. Mélikoff, Histoire de la littérature turque, C. Klincksieck, Paris 1968.
- Borsch S. J., The Black Death in Egypt and England: A Comparative Study, University of Texas Press, Austin 2005.
- Campbell B. M. S., Before the Black Death: Studies in the ‘Crisis’ of the Early Fourteenth Century, Manchester University Press, Manchester 1992.
- Chwolson D., Syrisch-nestorianische Grabinschriften aus Semirjetschie, Neue Folge, Academie Imperiale des Sciences, St. Petersburg 1897.
- _____, Syrisch-nestorianische Grabinschriften aus Semirjetschie, Mémoires de l’ Academie Imperiale des Sciences de St.-Petersbourg, Vol. VII, 37:8, Academie Imperiale des Sciences, St.-Petersbourg 1890, s. 129–130.
- Derbek F. A., Istoriya chumnykh epidemiy v Rossii s osnovaniya gosudarstva do nastoyashchego vremeni, Seriya doktorskikh dissertatsiy, dopushchennykh zashchite v Imperatorskoy voenno-meditsinskoy akademii v 1904–1905 uchebnom godu, No. 14, St. Petersburg 1905, s. 14–25.
- Dols M., “Ibn al-Wardī's Risālah al-naba' can al-waba', A Translation of a Major Source for the History of the Black Death in the Middle East”, Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History. Studies in Honor of George C. Miles, Ed. D. K. Kouymjian, American University of Beirut, Beirut 1974, s. 443–455.
- _____, *The Black Death in the Middle East*, Princeton University Press, Princeton 1977.
- Egorov V. L., *Istoricheskaya Geografiya Zolotoy Ordy v XIII–XIV vv.*, Nauka Publ., Moscow 1985.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Ed. Mehmed Zillioğlu, i–x., Üçdal Neşriyatı, İstanbul 1985.
- Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, trans. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.
- Henschel A. W., “Document zur Geschichte des schwarzen Todes”, Repertorium für die gesammte Medicin, Ed. Heinrich Haeser, ii., Druckund Verlagvon Friedrich Mauke, Jena 1841.
- Herlihy D., Cohn S.K. Jr., The Black Death and the Transformation of the West, Harvard University Press, Cambridge 1997.
- Ibn Battūta, Riḥla, “The Travels of Ibn Battūta, A.D. 1325– 1354”, i–iii., trans. H. A. R. Gibb, Works Issued by the Hakluyt Society, Cambridge 1958–1971.
- İstoriya Tatar s drevneyshikh vremen v semi tomakh: III. Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda). XIII–seredina XV v., Sh. Marjani Institute of History of Tatarstan Academy of Sciences, Kazan 2009.
- Khakimzyanov F. S., Yazyk epitafiy Volzhskikh Bulgar, Nauka Publ., Moscow 1978.
- _____, *Epigraficheskie pamyatniki Volzhskoy Bulgari i ikh yazyk*, NaukaPubl., Moscow 1987.
- Khvol’son D., “Predvaritel’nye zametki o naydennykh v semirechenskoy oblasti siriyskikhna grobnykhna pisyakh”, Zapiski Vostochnogo Otdeleniya Imperatorskogo Russkogo Arkheologicheskogo Obshchestva, No. 1, St. Petersburg 1886, s. 84-109.

- Klein W., “Syriac Writings and Turkic Language According to Central Asian Tombstone Inscriptions”, *Journal of Syriac Studies*, Vol. 5:2, Syriac Computing Institute, Washington, DC 2002, s. 213–223.
- Langer L. N., “Plague and the Russian Countryside: Monastic Estates in the Late Fourteenth and Fifteenth Centuries”, *Canadian-American Slavic studies*, Vol. 10, University Center for International Studies, University of Pittsburgh, Pittsburgh 1976, s. 351–368.
- _____, “The Black Death in Russia: Its Effects Upon Urban Labor”, *Russian History*, Vol. 2., Brill, Leiden, Boston 1975, s. 53–67.
- Little L. K., “Plague Historians in Lab Coats”, *Past and Present*. Vol. 213, Past and Present Society, Oxford 2011, s. 267–290.
- Maqrīzī, *As-sulūk li-macrifatduwal al-mulūk*, Ed. M. M. Ziada, Cairo 1958.
- Mäxmüdäl-Bolgari, Ed. Fänüzä Nurieva, *Nähcel-färadis*, Kazan 2002.
- McNeill W. H., *Plagues and Peoples*, Anchor Press, Garden City, N.Y. 1976.
- Mellinger G., “The Silver Coins of the Golden Horde: 1310–1358”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, Vol. 7. Otto Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1987–1991, s. 153–211.
- Mission to Asia, trans. A Nun of Stanbrook Abbey, Ed. C. Dawson, London 1955/ University of Toronto Press in association with the Medieval Academy of America, Toronto 1980.
- Morgan D., *The Mongols*, Basil Blackwell, New York 1987.
- Mukhametshin D. G., Khakimzyanov F. S., *Epigraficheskie pamyatniki goroda Bulgara*, Tatarskoe knizhnoe Publ., Kazan 1987.
- Nedashkovsky L. F., *Zolotoordynskiy Gorod Ukek i Ego Okruga*, Vostochnaya Literatura Publ., Moscow 2000.
- _____, *Zolotoordynskie Goroda Nizhnego Povolzh'ya i İkh Okruga*, Vostochnaya Literatura Publ., Moscow 2010.
- _____, “Ukek: The Golden Horde City and its Periphery”, *An analysis of the written, numismatic and artefactual evidence for the city of Ukek and the Jochid state on the Volga, 12th to 15th centuries*, *British Archaeological Reports S1222.*, England: Archaeopress, Oxford 2004.
- Nehcü'l-ferādīs. Uştmahlarning açuq yolu (Cennetlerin açık yolu)*, Ed. János Eckmann et alia, ii: Metin, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
- Pelenski J., “The Contest between Lithuania-Rus’ and the Golden Horde in the Fourteenth Century for Supremacy over Eastern Europe”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, Vol. 2, Otto Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1982, s. 303–320.
- Róna-Tas A., *Bevezetés a csuvas nyelv ismeretébe*, Tankönyvkiadó, Budapest 1978.
- _____, Fodor S., *Epigraphica Bulgarica: a volgai bolgár-török feliratok*, *Studia Uralo-Altaica*, Vol. 1, Universitatis Szegediensis de Attila József nominata, Szeged 1973.
- _____, “The Periodization and Sources of Chuvash Linguistic History”, *Chuvash Studies*, Ed. A. Róna-Tas, Budapest 1982, s. 113–169.
- Schamiloglu U., “The End of Volga Bulgarian”, *Varia Eurasistica*, Festschrift für Professor András Róna Tas, Dep. of Altaic Studies, Szeged 1991, s. 157–163.
- _____, Nedashkovsky L., “Coins Tell Their Own Story: Numismatic Evidence and the History of the Golden Horde and the Later Golden Horde”, *Proceedings of the 2nd International Conference on the Golden Horde and Its Successor States (Istanbul, 22–24 April 2005)*, Ed. Timur Kocaoğlu, Uli Schamiloglu (gelecekte).

- _____, “Orta Çağ Dillerinden Modern Dillere: Avrupa ve Türk Dünyasında Yeni Edebi Dillerin Varlığa Gelmesi.”, IV. Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri, 22–24 Aralık 2011, i–ii, Ed. Mehmet Naci Önal, Ankara- Muğla 2012.
- _____, “Preliminary Remarks on the Role of Disease in the History of the Golden Horde,” *Central Asian Survey*, Vol. 12:4, Oxford Microform Publ., Oxford 1993, s. 447–457.
- _____, “The Black Death in the Golden Horde and the Later Golden Horde and its Consequences”, *Natsional'naya istoriya tatar: Teoretiko- metodologicheskie problem*, Vypusk 2, Bibliotheca Tatarica, Institut istorii AN RT, Kazan 2011, s. 98–117.
- _____, “The Origins of Kazakh Statehood: From the Golden Horde to the Kazakh Khanate”. *Qazaq xandığının qurılınıñ 550 jıldığına oray uyımdastırılğan “Qazaq xandığı: tarix, teoriya jäne bügingi kün” attı xalıqaralıq ǵılımi-teoriyalıq konferentsiya Materialdarı. 5-6 mausım 2015 jıl, Almatı qalası, Qazaq Universiteti, Almatı 2015, s. 15–18.*
- _____, “The Plague in the Time of Justinian and Central Eurasian History: An Agenda for Research”, *Central Eurasia in the Middle Ages, Studies in Honour of Peter B. Golden*, Ed. Osman Karatay, István Zimonyi, *Turcologica* 104, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2016, s. 293-311.
- _____, “The Qaraçı Beys of the Later Golden Horde: Notes on the Organization of the Mongol World Empire”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, Vol. 4, Harrassowitz, Wiesbaden 1984, s. 283-297.
- _____, “The Rise of the Ottoman Empire: The Black Death in Medieval Anatolia and its Impact on Turkish Civilization”, *Views From the Edge: Essays in Honor of Richard W. Bulliet*, Ed. Nequın Yavari, Lawrence G. Potter, Jean-Marc Oppenheim, Columbia University Press, New York 2004, s. 255-279.
- _____, “The Rise of Urban Centers in the Golden Horde and the City of Ükek”, *Proceedings of the conference on the Historical and Archeological Heritage of the Golden Horde on the Territory of Saratov’s Volga Region: Uvek-Past, Present and Future*, Saratov, Russia 2015.
- _____, *Tribal Politics and Social Organization in the Golden Horde*, Columbia University, 1986.
- Seyf-i Sarayı, Ed.–trans. A. Bodrogligeti, *A Fourteenth Century Turkic Translation of Sa’dī’s Gulistān (Sayf-i Sarāyī’s Gulistānbi’t-turkī)*, Budapest 1969.
- Thacker T. W., “A Nestorian Gravestone from Central Asia in the Gulbenkian Museum, Durham University”, *The Durham University Journal*, Vol. 59, Durham University Geographical Society, Durham 1967, s. 94–107.
- The Black Death*, Ed.–trans. Rosemary Horrox, *Manchester Medieval Sources Series*, Manchester University Press, Manchester–New York 1994, s. 14-26.
- Wunderlı R., *Peasant Fire: The Drummer of Niklashausen*, Indiana University Press, Bloomington 1992.